

International Journal of Research in Academic World

Received: 10/March/2025

IJRAW: 2025; 4(4):117-119

Accepted: 17/April/2025

सरगरा समाज के व्रत सम्बन्धी लोकगीतों का परिचय

*भारती पंवार

*शोधार्थी, हिन्दी विभाग, मौलाना आजाद विश्वविद्यालय, जोधपुर, राजस्थान, भारत।

सारांश

वैज्ञानिक दृष्टि से देखे तो विज्ञान भी इस तथ्य को स्वीकार करता है कि मनुष्य को सप्ताह में एक दिन निराहार रहकर अपने शरीर के पाचन तंत्र को बेहतर बनाना चाहिए और प्रतिरक्षा प्रणाली को मजबूत करना चाहिए। ऐसे में हम सनातन काल से व्रत व उपवास की इस परम्परा को मिथ्या नहीं कह सकते हैं, ये हमारे शरीर एवं मन दोनों के लिए हितकारी हैं इसी परम्परा को सरगरा समाज के लोग निर्वहन करते हुए आ रहे हैं, अतः हर काल खण्ड में व्रतों व उपवास का जीवन लोक जीवन से जुड़ा होना वास्तव में देखा जाए तो उस संस्कृति में इसकी महत्ती आवश्यकता बन गई है।

मुख्य शब्द: सतगुरु वामन अवतार, पावड़ा—तीन पैर, अदमण, ठाकुर पावण।

प्रस्तावना

ऐसा सत्य जो हमेशा रहे किसी काल परिस्थिति में जिसका अन्त न हो हमेंशा शाश्वत रहे उसे वैदिक या सनातन धर्म कहते हैं, वैदिक अर्थात् वेदों से जुड़ा हुआ उसे श्रृति भी कहा जाता है, हमारे ऋषि—मुनियों ने इन्हीं श्रृति या वैदिक धर्म को वेद, पुराण, स्मृति आदि अनेक ग्रन्थों में आत्मसात करके मानव कल्याण के लिए सरक्षित किया है।

वैदिक धर्म ग्रन्थों में सुख की प्राप्ति और दुख की निवृत्ति के लिए कई मार्ग बताए हैं, उन्हीं में से एक व्रत व उपवास है, संसार के सभी धर्मों में किसी न किसी रूप में व्रत को महत्व दिया गया है।

किसी कार्य को पूरा करने का संकल्प लेकर पूरे दिन अन्न, जल या भोजन तथा निराहार रहकर कर्म करना ही व्रत है, पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र, मास, ऋतु, योग आदि के विधान द्वारा व्रत किया जाता है कोई भी व्रत किसी संकल्प को लेकर किया जाता है तो विधि विधान से उसका अनुष्ठान करवाना भी आवश्यक होता है जिससे उसके निमित फल की प्राप्ति हो सके।

व्रत का लौकिक महत्व यह भी है कि वह लौकिक और परलौकिक उद्देश्यों को प्राप्त करने में भी सहायक होते हैं तथा मनुष्य को अपने कर्म सुधारने की प्रेरणा देता है।

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और बिना समाज के

मनुष्य का कोई अस्तित्व नहीं है अतः इस लोक जीवन में प्रकृति के प्रति वैयक्तिक ही नहीं, अपितु सामाजिक संबंध भी रहता है। [1]

कृषि—कर्म, ऋतु—परिवर्तन, देव पूजा, पशु—पूजा, प्रकृति पूजा और वीर पूजा से संबंधित अनेक उत्सव व त्यौहार के रूप में तथा गणगौर, लौरियौ, होली, घुंडलो आदि गीत जन—जन की मांगलिक कल्याण की भावनाओं पर आधारित होते हैं। [2]

विभिन्न अवसरों पर जो गीत गाए जाते हैं उन्हें ऋतुओं तथा व्रतों के क्रम में रखा जाता है। [3] लोक जीवन में मनुष्य अपने जीवन के निमित्त विभिन्न उद्देश्यों की पूर्ति के लिए व्रत को महत्व देता है।

सरगरा समाज राजस्थान की पावन धरा पर पुष्टिवत पल्लवित होने वाला ऐसा समाज है जिसमें कभी अपने आप को जग जाहिर नहीं किया इस समाज के रीति—रिवाज, परम्पराएं, लोकगीत साधु संत अपनी विरासत को सजोए हुए इस माटी को बारम्बार नमन करते हैं। राजस्थान की माटी वीर और वीरागनाओं के रक्त से रंजित मिट्टी है जिसका कण—कण जौहर की ज्वाला को और रणबांकुरे सरदारों के इतिहास की अमर गाथा को सजोए हुए है। इस जन्मभूमि को सरगरा समाज बारम्बार प्रणाम करता है। सरगरा समाज राजस्थान के अधिकांश क्षेत्रों में निवास करता है, इसके अलावा

ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મુમ્બઈ, દિલ્હી, મહારાષ્ટ્ર, પુણે આદિ ક્ષેત્રોં મેં રહતા હૈ | સરગરા સમાજ કે લોગ ભારત મેં જહાં ભી રહતે હૈ સમાજ કે રીતિ-રિવાજો, વ્રત, ત્યૌહાર વ સામાજિક લોક જીવન કા પાલન કરતે હૈ, યે પૂર્ણ આસ્થા વ સાધના સે અપને ધર્મ કો કિયાન્વિત કરતે હૈ | સરગરા સમાજ કે અન્ય સ્થાનો પર રહને વાલે લોગો કે રીતિ-રિવાજ, વ્રત વ આસ્થા મેં કુછ બદલાવ હો સકતા હૈ લેકિન મૂલ રૂપ સે વહ સરગરા સમાજ કી 52 વ 84 પદ્ધિયોં સે જુડે હુએ હૈ વ આજીવિકા કે કારણ અન્ય સ્થાન પર પલાયન કર વહી કે સ્થાયી નિવાસી બન ગએ હૈ |

અત: કુછ બદલાવ વહાં કે દેશકાલ વ પરિસ્થિતિયો પર ભી નિર્ભર કર સકતે હૈ | સરગરા સમાજ મેં વ્રત, રીતિ-રિવાજ, ત્યૌહાર, સાધુ સંત તથા લૌકિક પરમ્પરાઓં કા વિશેષ મહત્વ હૈ | હિન્દુ ધર્મ મેં 12 મહીનો કો અલગ-અલગ નામોં સે પુકારા જાતા હૈ | ઇન 12 મહીનો કો ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ્ધતિ, આસોજ, કાર્તિક, મિસ્સર, પૌષ, માહ ઔર ફાગણ કહા જાતા હૈ જો અંગ્રેજી મહીને જનવરી, ફરવરી કી તરહ હી હૈ લેકિન હિન્દુ ધર્મ મેં ઇન 12 મહીનો કી પ્રધાનતા હૈ, જિસે આજ કી પીઢી ઉચ્ચારણ મેં નહીં લેતી હૈ, સબસે પહલે કૃષ્ણ પક્ષ યાનિ અન્ધોરા પક્ષ ફિર શુક્લ પક્ષ યાનિ ચાંદણા પક્ષ કહા જાતા હૈ, ઇસી દો પક્ષો વ પખવાડો મેં હર મહીને બદલાવ હોતા રહતા હૈ તથા ઇન બારહ મહીનો કે વ્રત ત્યૌહાર કા અપના અનૂઠા આનન્દ ઔર ઉલ્લાસ હૈ |

સરગરા સમાજ મેં હોલી, દીપાવલી, રક્ષાબંધન કે ત્યૌહાર તો મનાતે હી હૈ સાથ હી શીતલા માતા, ગણગૌર કા વ્રત, ચૈત્ર વ શારદીય નવરાત્રા કા વ્રત, વૈશાખ પૂર્ણિમા કા વ્રત, નિર્જલા એકાદશી કા વ્રત, શ્રાવણ કે સોમવાર, તીજ, ઉબછઠ, જન્માષ્ટમી, બછબારસ, બાબા કી બીજ, અનન્ત ચતુરદર્શી કાર્તિક વ વૈશાખ કા સ્નાન વ પ્રમુખ વ્રત કરવા ચૌથ, યમ દ્વિતીયા (ભૈયાદૂજ) કાર્તિક તુલસી વિવાહ આદિ અનેક વ્રત પૂજા વ સ્નાન કા મહત્વ ઇનકે લોક જીવન મેં પ્રચલિત હૈ |

અનન્ત ચતુરદર્શી કે સમય બિલાડા પિચિયાક મેં મૈલા ભરતા હૈ વહાં પર જાગરણ કા આયોજન કિયા જાતા હૈ તથા સમ્પૂર્ણ ભારત સે સરગરા સમાજ કે લોગ વામન અવતાર ભગવાન શ્રી હરિ વિષ્ણુ કે અનન્ત સ્વરૂપ કો અપના આરાધ્ય માનકર અપની સહભાગિતા નિભાતે હૈ |

અનન્ત ચૌદસ

ઇસ દિન સરગરા સમાજ મેં પુરુષો કે દ્વારા વ્રત કિયા જાતા હૈ ઔર ઇસકા ઉધાપન ભી કિયા જાતા હૈ |

મારા સતગુરુ આયા પાવણા,
પરમેશ્વર આયા પાવણા |
મેરે આનન્દ ભયો,
મેરે દાતા આયા પાવણા |
ઉઠ કર રાજા બલિ બોલ્યા,
માગે સો મિલ જાવણા |
તીન પાવડા ધરતી માંગી,
ઓર કછુ નહીં માગણા |

સતગુરુ આયા પાવણા,
જોગેશ્વર આયા પાવણા |

ગણગૌર કા વ્રત

હમારે ત્યૌહાર વ વ્રતો મેં લોકગીત પ્રાણ હૈ, ગણગૌર રાજસ્થાન મેં બડે ઠાડ સે મનાયા જાતા હૈ | [4] ગૌરી કો કન્યા કા જીવન કા આદર્શ માના જાતા હૈ, ઉપર્યુક્ત પતિ કી પ્રાપ્તિ કે લિએ ગૌરી કે વ્રત કો કિયા જાતા હૈ | ઇસમેં સુહાગિને પૂજા કરતી હૈ ઔર લોકગીત ગાતી હૈ | ઇસમેં ઈસર વ ગણગૌર કી પૂજા સરગરા સમાજ કી મહિલાએં કરતી હૈ |

બાઈ ગવરલા બાઈ,
ઇસર વર આયા પાવણા |
બાબોસા નહીં જાઊ,
ઇસર વન માય ઐકલા |
બાઈ ગવર લે વી બાબોસા રી પોલ,
માતાજી હે લો મારિયો |
બાઈ ગવર ઊબી મામોસા રી પોલ,
બાબોસા હે લો મારિયો |
બાઈ ગવર બાઈ ઘર હી પધારયો,
ઘર ભર આયા પાવણા |

એકાદશી વ્રત

સરગરા સમાજ મેં એકાદશી કા વ્રત બહુત હી મહત્વપૂર્ણ હૈ ઇસ દિન નિર્જલ રહકર વ્રત કિયા જાતા હૈ કહા જાતા હૈ કી પાણ્ડવ વ દ્રોપદી ઇસ એકાદશી કા વ્રત કરતે થે ઔર વ્યાસ જી કે કહને પર ભીમસેન ઇસ એકાદશી કો કરતે થે ઇસલિએ ઇસે ભીમસેન એકાદશી કહા જાતા હૈ | ઇસ દિન કે વ્રત કા ફલ સભી એકાદશીયો કે બરાબર હોતા હૈ | સરગરા સમાજ કી મહિલાએં જબ યે વ્રત કરતી હૈ તો યે મહિલાએં એકાદશી પર ગીત ગાતી હૈ |

સરગરા સમાજ મેં એકાદશી કા ગીત

રામજી ઇણ રે ધરતી માય ફૂલડા દોઈ બડા
રામજી એક સૂરજ ન દૂજો ચાઁદ,
વ્રતો મેં બડી એકાદશી |
રામજી ઇણ રે ધરતી માય ફૂલડા દોઈ બડા
રામજી એક ધરતી ન ઇક આસમાન
વ્રતો મેં બડી એકાદશી
રામજી ઇણ રે ધાણ નિમેજી
રામજી આસમા બરસોઈ ને મેઘ |

એકાદશી કા અન્ય ગીત:-

રામજી ચાલ્યા રાણો રે વનવાસ,
સીતા જી ઝેલી એકાદશી,
રામજી બારહ—બારહ બરસો સીતા,
ખોલો ની સીતા એકાદશી |
રામજી જદે ખુલેલા એકાદશી,

रामजी मारे तुलसी परणाऊ।
मारी जदे खुलेला एकादशी
रामजी तुलसी ने ठाकुर ने परणाओ
मारी जदे खुलेला एकादशी।

मध्य प्रदेश आदि से लोक संस्कृति की जानकारी प्राप्त की गई।

तीज का व्रत

सरगरा समाज में तीजणियां तीज का व्रत करती है, सुबह जल्दी उठकर धामौळी करती है और झूला झूलती है। गेहूँ चने, चावल के सातु बनाये जाते हैं। बहिन बेटियां पूजा करती हैं, नीम की तलाई देखकर कहानियां सुनती हैं, चौंद अद्वर्य देकर व्रत खोलती हैं,
सरगरा समाज में तीज के व्रत के समय तीजणियां ये गीत गाती हैं:-

आई आई ऐ मा मारी सावणिया री तीज
माने जी बेली सासरे
दरानीया-जेठानीया ऐ माय रे मारी
झूला झूलण जाए
माणे भलाओ सासू होवणो
हो यो, हो यो माय ऐ मारी
साज दो साज दो
अदमण सो हो/हो यो बाजरो।

इस तरह सरगरा समाज में व्रत सम्बन्धी गीत गाए जाते हैं जो आम जन में हर्ष व उत्साह पैदा करते हैं। वास्तव में देखा जाए तो यह व्रत व त्यौहार हमारे जीवन के अंग है जिनके बिना हमारा कोई अस्तित्व नहीं है, ये हमारे संस्कृति के अंग हैं। अतः हमारी संस्कृति की जो जड़े हैं उनसे जुड़ा रहना हमारे लिए आवश्यक है, बिना उनसे जुड़े हमारा कोई अस्तित्व नहीं है।

निष्कर्ष:

किसी भी समाज को समझने के लिए उसकी संस्कृति को समझना आवश्यक होता है जैसे सरगरा समाज।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची

1. राजस्थानी व्याकरण और साहित्य का इतिहास पद्य
श्री सीताराम लालस पृष्ठ 227
2. राजस्थानी व्याकरण और साहित्य का इतिहास पद्य
श्री सीताराम लालस पृष्ठ 227
3. राजस्थानी व्याकरण और साहित्य का इतिहास पद्य
श्री सीताराम लालस पृष्ठ 227
4. राजस्थानी व्याकरण और साहित्य का इतिहास पद्य
श्री सीताराम लालस पृष्ठ 240
5. सरगरा समाज की महिलाओं से लोकगीतों का संकलन किया गया।
6. सरगरा समाज लोकगीतों का ऑनलाइन, ऑफलाइन ऑडियो विडियों का संग्रह किया गया।
7. सरगरा समाज के लोगों द्वारा विभिन्न राज्यों से जैसे राजस्थान, दिल्ली, मुम्बई, गुजरात, महाराष्ट्र, पुणा,